

С.С.ПАДАЛКА*

УКРАЇНЬСЬКА ПРИВАТИЗАЦІЯ У СИСТЕМІ ВІДНОСИН: ВЛАДА – СУСПІЛЬСТВО – ІНДИВІД (1991–2011 рр.)

На основі фактів, аналітичних матеріалів, наукових аргументів, авторських висновків зроблено спробу розкрити особливості переділу засобів виробництва, шляхи формування й утвердження капіталу, а також з'ясувати соціально-економічні та морально-психологічні наслідки української приватизації.

Із проголошенням незалежності в Україні розпочався процес перерозподілу основних засобів і перетворення їх у капітал. Держава не могла забезпечити відтворення виробництва у тих великих індустріальних галузях, що дісталися як союзна спадщина. Відбувалася деградація цілих виробничих комплексів через приватизацію прибутків, фізичне й моральне вихолощення активів, банкрутство. Був утрачений контроль за власністю. Протягом 1992–1999 рр. за умов слабкості державної влади та відсутності належних механізмів контролю за підприємницькою діяльністю найчастіше використовувалися тіньові джерела одержання прибутків. Економіка України продовжувала розвиватись у структурних обсягах, що сформувалися в радянський час, була енерговитратною, із незначною долею у виробництві споживчих товарів. Це відрізняло її від економік держав Прибалтики й Центрально-Східної Європи.

Негативну роль на початковому етапі перебудовчих процесів відіграла хибна орієнтація вчених та політиків на теорію, відповідно до якої ринкове господарство здатне саме, без втручання держави, регулювати економічні відносини. Приватизаційна модель, що її використовувала влада, не була гнучкою і часто не відповідала реальній ситуації (темпам падіння або зростання економіки). У 1990-х рр. приватизація вбачалася передусім як політична, економічна й соціальна мета, а не як засіб побудови міцної економіки. Верховна Рада та Кабінет Міністрів України почергово складали і затверджували перелік об'єктів, що підлягали перерозподілу, і звітували про результати їх продажу. Про досягнення оптимального співвідношення між частками державної та приватної власності ніхто не задумувався. Орієнтир на швидку приватизацію автоматично унеможлилював застосування її класичної моделі – через продаж на фондовому ринку та ринку нерухомості. У державі без капіталу, без ринкової інфраструктури, без довіри населення до інституту приватної власності такий перерозподіл можна було здійснити тільки штучним способом. У Чехії, Словаччині, Росії та Литві цю проблему розв'язали завдяки впровадженню моделі ваучерної приватизації. Прийняли її і в Україні. Маючи технологічні переваги, вона відповідала соціальним сподіванням населення, оскільки передбачала прилучення його до процесу перерозподілу, надання кожному громадянину рівної кількості

* Падалка Сергій Семенович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАНУ.

«приватизаційних грошей». Розрахунок був простий: за три роки досягти глибини приватизації 60%, тобто з 6,5 трлн грн основних фондів держави 4 трлн підлягали роздержавленню. Проте особисті заощадження громадян становили всього 100 млрд грн¹.

На початку 1990-х рр. поняття «приватизація» ототожнювалося з реформуванням відносин власності. Панувала думка – що більше й скоріше перерозподіляється державне майно, тим швидше виникне соціально орієнтована ринкова економіка. Не враховувалося те, що роздержавлення – це лише складова частина цього процесу, який необхідно здійснювати синхронно з, насамперед, корпоратизацією, що й створить регульований ринок. До того ж, в Україні не було ефективних методів оцінки вартості майна, котре мало приватизовуватися. Бракувало і спеціалістів, які б могли це робити.

У серпні 1991 р. було створено Фонд державного майна України (ФДМУ) з відповідними функціями. Протягом 1992–2000 рр. ухвалено вісім держпрограм із приватизації. Можна сказати, що ухвалені в різні роки, вони не були рівнозначними за якісним рівнем. Якщо у 1997–1998 і 2000 рр. вони запроваджувалися законами, то в 1992, 1994 рр. – постановами Верховної Ради, а в 1999 р. – указом президента. Річні програми приватизації мали в основному політичні цілі, а тому їх зміст вибудовувався у формі гасел, рідше – намірів держави щодо досягнення відповідних завдань. Відтак вони мали слабку підтримку фахівців та, особливо, пересічних громадян. Опитані ФДМУ респонденти на питання «Яке ваше ставлення до проекту Держпрограми приватизації на 2004–2006 рр.?» відповіли таким чином: «підтримую» – 32%, «потребує вдосконалення» – 17%, «потребує переробки» – 39%, «не визначилися» – 13%².

В Україні сертифікатна приватизація заклала стартові умови для розвитку ринкових відносин, але не сприяла збільшенню капіталізації суб'єктів господарювання, що мало негативні наслідки для держави, і стало одним із факторів, котрі призвели до різкого економічного падіння (починаючи з 1994 р.). За умов інституціональної недосконалості ринкового середовища, невідпрацьованості законодавчого забезпечення відносин власності й ослаблення ролі держави в економіці така приватизація призвела до структурної розбалансованості та до того, що соціально-економічні процеси пішли поза її контролем.

У період проведення масової приватизації зазначені негативні, руйнівні чинники виявилися, мабуть, найвиразніше і найповніше серед європейських посткомуністичних країн. У 1993–1998 рр. досягла свого максимуму системна соціальна криза, яка далася взнаки, зокрема, у різкому ослабленні держави; вибухоподібному розвитку тіньової економіки й корупції; розвалі існуючої господарської системи; нездатності виробити, послідовно та системно здійснити певну стратегію посткомуністичної трансформації, зокрема швидко створити (або відтворити) відповідну правову систему і ринкову інфраструктуру; приватизації старою бюрократією державних функцій;

¹ *Ледямська С., Ларцев В.* Підсумки сертифікатної приватизації в Україні (1995–2000 рр.) // *Економіка України.* – 2001. – №5. – С.14.

² [Електронний ресурс]: http://www.spfu.gov.ua/ukr/quest_stat.php

формуванні нового капіталу за бюрократичною матрицею (саме бюрократія вирішувала, кому бути багатим) – насамперед у процесі приватизації³.

Приватизаційний процес в Україні, що тривав протягом 1994–2004 рр., у свідомості переважної більшості громадян справедливо асоціювався насамперед з антисуспільним, антинародним і злочинним явищем, яке характеризувалося великою несправедливістю, непрозорістю, корумпованістю, спрямованістю суто на інтереси кримінально-кланових структур й окремих осіб, наближених до влади. Саме таке ставлення громадськості до процесу «малої та великої приватизації» було сформоване реальними причинами і неспростовними факторами, у тому числі нічим не виправданими масштабами приватизації суспільства за рівнем матеріальних статків; масовими та систематичними порушеннями найвищими посадовими особами законів і Конституції України; катастрофічним падінням рівня довіри громадян до інститутів влади; занепадом насамперед високотехнологічної виробничої сфери економіки й знеціненням її високоінтелектуальної та ресурсної складової; свідомим проведенням урядом і ФДМУ політики блокування притоку до органів приватизації не номенклатурних кадрів, які могли б забезпечити максимально справедливий та економічно раціональний процес приватизації; монополізацією економіки України іноземним капіталом (насамперед російським); недосконалою організацією високотехнологічного й наукоємного виробництва тощо.

Організаційне й кадрове забезпечення процесу приватизації характеризувалося відсутністю уніфікованої структури відповідних типових схем для об'єктів державної та комунальної власності; браком у посадових осіб політичної волі для формування й застосування необхідних механізмів. Навіть на теоретичному рівні не розглядалася проблема формування кадрового корпусу приватизаційних органів за новими критеріями порядності й патріотизму, здатності швидко опанувати теорію, практику й досвід впровадження незвичних для України економічних категорій і механізмів на правовій основі. Основою кадрового забезпечення процесу роздержавлення майже на 90% продовжували залишатися старі кадри. Ті, хто «будував комунізм», апріорі не могли провести приватизацію з мінімальними матеріальними та моральними втратами для суспільства.

Стара радянська номенклатура стала тією суспільною групою, яка найпершою й досить чітко усвідомила власні інтереси та вигоди від приватизації. Вона ж найбільшою мірою була здатна здійснювати вплив на її проведення. Не випадково найбільш поширеним способом став викуп підприємств і створення акціонерних товариств, контрольний пакет акцій яких нібито належав трудовому колективу. Саме це дозволяло адміністрації підприємств зберегти контроль над ними – як правило, на папері 51% акцій мав колектив, а насправді в дев'яти випадках із десяти лєвова частка їх належала певній групі осіб на чолі з директором⁴.

³ Пасхавер О. Українські реформи, або Приватизацію ніхто не любить // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №4. – С.71.

⁴ Мищенко М., Буров І. Соціальні аспекти приватизаційних процесів в Україні. – К., 1998. – С.56–57.

Українська «буржуазія в першому поколінні» мала досить низький рівень культури й освіти, не володіла баченням історичної перспективи, вдавалася до нецивілізованих методів привласнення матеріальних благ. Своєю поведінкою ця соціальна група дискредитувала саму ідею економічної модернізації та певною мірою підтримувала політичні сили, що виступали з позицій негативного популізму. За твердженням І.Дзюби, «життєздатна еліта формувалася у процесі тривалого стабільного розвитку суспільства. У нас же відбувався раптовий викид у псевдоеліту, в якій змішалися осколки радянської партійної номенклатури, найметикованіші «ребята» з пізнокомсомольського господарства, політичні кар'єристи-демагоги, сумнівного походження скоробагачки. На «дикому Заході» кажуть, що нувориші дають у другому поколінні політиків, а в третьому – вже й інтелектуалів. Наші ж нувориші – універсали, вони вже в першому поколінні є всім»⁵. Сутність такого специфічного, на думку Ф.Рудича, феномена полягала «у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади з тим, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя громадян, що, зрештою, призводить до тотальної корумпованості»⁶.

В основу обраної моделі приватизації державної власності було покладено головним чином егоїстичні політичні та економічні інтереси «національної еліти», яка посідала ключові позиції у структурах влади, та її близького оточення. Привласнення держмайна здійснювалося, не рахуючись з економічною доцільністю, та охопило практично всі галузі економіки. Певною мірою цьому сприяла й інфляційна політика 1992–1995 рр., унаслідок якої громадяни України втратили всі заощадження, що їх вони могли б використати для приватизаційних, інвестиційних та інших цілей. Відкрите використання влади у корпоративних інтересах відбувалося вже після 1993 р. Між можновладцями й капіталом існували тіньові взаємовідносини, які не потребували офіційної інституалізації, а склалися у формі хаотичних і розрізнених персональних домовленостей між керівниками фінансово-промислових груп (ФПГ) та чиновниками.

В Україні відбувалося зрощення великого бізнесу і влади. Серед політиків, громадськості та науковців не було однозначних оцінок наслідків цих процесів. Часто у суспільстві поширювалися думки, що, мовляв, недоцільно їх відокремлювати, оскільки успішний бізнесмен, прийшовши до влади, матиме змогу створювати умови для того, аби й інші ставали багатими. Дехто вважав, що представники капіталу, «очистившись» (перевівши майнові статки у власність родичів), автоматично одержували моральне право на політичну діяльність. Влада давала правовий імунітет, а отже, відкривала можливість захистити майно, що перебувало в руках бізнесменів. Народні депутати та адміністративні службовці, котрі відносилися до цієї категорії,

⁵ Дзюба І. На «еліту» надійся, а сам не плошай // Національна безпека і оборона. – 2003. – №9. – С.36.

⁶ Рудич Ф. Випробування асортиментом. Кого із 26 претендентів не соромно буде бачити у президентській мантиї? // Віче. – 2004. – №9. – С.8.

завжди діяли в інтересах бізнес-структур. Парадокс українських реалій полягав у тому, що хоча у Верховній Раді України засідало понад триста мільйонерів, добробут пересічного мешканця держави зростав, м'яко кажучи, неадекватно до темпів прирощення статків нуворипців.

У перші роки незалежності створювалися формальні інституції для регулювання взаємовідносин у тріаді: влада – бізнес – суспільство. Особливість державної системи полягала в тому, що інтереси бізнесменів дуже глибоко поєднувалися з процесом прийняття політичних рішень. Національна економіка перетворилася на певного роду «акціонерне товариство», в якому свої інтереси могли лобіювати лише великі «акціонери», а малі, котрі у багатьох країнах саме й відіграють ключову роль, – неспроможні були їх відстояти. У 2000-х рр. жорстку боротьбу за право управління економічною політикою в Україні між собою вели три фінансово-промислові групи, які змагалися не на полі впровадження ринкових механізмів, конкуренції, інвестиційної й інноваційної діяльності, підвищення продуктивності та ефективності виробництва чи економічного зростання, а у сфері «пробивання» податкових пільг й експортно-імпорتنих квот, здобуття права на управління об'єктами державної власності, «безплатної» приватизації підприємств, перерозподілу вже приватизованого (але такого ласого!) капіталу⁷.

Негативною тенденцією було те, що олігархічне лобі намагалось спрямувати економічний потенціал нашої країни не у бік формування інвестиційно-інноваційної моделі розвитку, а на витратну, перерозподільчу в інтересах небагатьох. За експертними оцінками Рахункової палати України, податкові пільги для окремих юридичних осіб тільки за дев'ять місяців 2002 р. становили 39,7 млрд грн⁸. Загальна ж величина отриманих того року преференцій сягала 56,3 млрд грн⁹. Існуючу в Україні систему податкових пільг економісти оцінювали як явище, що відповідало інтересам насамперед промислово-фінансових груп. Процес з'єднання влади з власністю відбувався у протиправних формах. Нерозвинутість фондового ринку призводила до різного роду зловживань, маніпуляцій, робило неможливою участь значної кількості громадян в управлінні підприємствами. Права інвесторів були незахищені, а отже, створювалося поле для зловживань. Ідеологія ринку ставала духовним камуфляжем політики пограбування – як з боку великого бізнесу, так і паразитуючого чиновництва. Політична доктрина «державного регулювання» була проголошена цими силами не заради виведення України з економічної кризи, а задля власного збагачення.

Вітчизняна наука (за винятком окремих її представників) практично самоізолювалася від аналітичних оцінок процесів, що відбувалися у сфері приватизації. Відповідальні державні посадові особи, своєю чергою, не були зацікавлені у проведенні досліджень результатів трансформації власності,

⁷ Круш П. Лобювання економічних інтересів у державі // Економіка України. – 2005. – №10. – С.78–79.

⁸ Симоненко В. Нестерпне відчуття виникає, коли згадуєш трагічні події року, що минув // Економіст – 2003. – №1. – С.12.

⁹ Мазуренко О.К. Пільги в оподаткуванні – статистичний аспект // Статистика України. – 2003. – №3. – С.51.

а також у розробці для цього спеціальних «соціально-справедливих механізмів» та методів. Для практичних цілей використовувалися лише ті наукові напрацювання, котрі підтверджували правильність і результативність конкретної урядової діяльності й рішень щодо трансформації власності. Окремі несистемні розробки вчених та аналітичні оцінки, які не збігалися із задумами «реформаторів» відносин власності, практично не враховувалися, а часто просто ігнорувалися. Унаслідок цього в Україні склалися умови для легкого й швидкого збагачення, особливо ідеальні для представників номенклатури, директорів підприємств, чиновництва і кримінальних елементів. Почалися резонансні операції зі зкупки за безцінь найбільших промислових підприємств, їх перепродаж іноземним і транснаціональним компаніям, створення акціонерних товариств закритого типу з метою «перекачування» фінансів від держави на власні рахунки тощо.

Як і в інших пострадянських країнах, в Україні у рекордно короткі строки було приватизовано основну масу саме прибуткових підприємств, а збиткові так і не отримали свого господаря та, не змінивши форми власності, залишилися тягарем для суспільства. Чимало з них були навмисно доведені до банкрутства з тим, аби усунути конкурентів. Номенклатурно-кримінальна приватизація призвела до зосередження величезної грошової маси в осіб, захищених державними посадами чи депутатськими мандатами, тобто тих, що мали безпосередній вплив на формування економічної політики і реалізовували свою зацікавленість, наприклад, у продовженні державного кредитування, що створювало інфляцію через структурний бюджетний дефіцит. Тим часом держава фактично не мала прибутку від своєї власності. Так, за даними ФДМУ, 2002 р. з 1603 підприємств, що мали дивіденди, державі нарахували тільки 58 (3,6%), а сума дивідендів у країні становила лише 230 млн грн – приблизно 0,1% ВВП¹⁰. Значна частка власності та капіталів, набутих тіншовим (нелегальним або напівлегальним) способом, не могла використовуватися повною мірою без ризику для їх господарів. Доступ до розподілу власності мало вузьке коло осіб, що ставало «привілейованою» верствою суспільства.

Кризовий стан соціуму багато у чому залежав від занепаду суспільної моралі. Якщо на середину 1990-х рр. більшість громадян України підтримувала ринкові перетворення, то в 2000-х рр. понад чверть хотіла повернутися у «совети», близько 12% виявляли прихильність до капіталізму, а решта – не знала, що робити¹¹. Тут відіграло свою роль створення засобами масової інформації апокаліпсичного образу стихійної й тотальної приватизації, позиціонування її як «прихватизації». Такі дії, природно, не вписувалися в рамки законів і норм християнської моралі. Ніхто з політиків та публічних представників еліт не дозволяли собі позитивних висловлювань стосовно цього процесу. Вони часто й багатослівно навіть не критикували, а визначали її як невідворотне з якоїсь причини і тому начебто містичне зло.

¹⁰ Барановський О., Сидоренко В. Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні // Дзеркало тижня. – 2004. – №18.

¹¹ Українське суспільство 1994–2004: Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С.224–225.

Водночас більшість цих «критиків» активно й не без зиску для себе брали участь у приватизаційному процесі.

Прощарку ідейних політичних діячів, готових запропонувати реалістичні концепції проведення реформ, не існувало. Суспільство загалом уразив розклад системи цінностей. Державні чиновники, «приватизувавши» адміністративні функції, торгували відповідними послугами, створивши таким чином передумови для корупції, яка була не просто додатковим податком бюрократії на підприємництво, а формою селекції приватного капіталу. Чиновник (кожен на своєму рівні влади) боровся за право вирішувати, кому бути багатим, а кому – ні, визначав дозволені форми діяльності й межі зростання достатку. Масштаби і наслідки корупції в державі були фактором, що дестабілізував суспільне життя, ставив під загрозу конституційний лад. За даними міжнародної організації «Transparency International», за рівнем корумпованості Україна перебувала на 106-му місці зі 133 держав, які аналізувалися¹².

Боротьба з корупцією мала ознаки спекулятивності, а ті, хто зазначав про її необхідність, часто до кінця не розуміли суті самого явища. Цю проблему використовували політики. За рубежем вона вирішується на рівні державного управління й розглядається в площині економічної злочинності. А.Єрмолаєв українську приватизацію окреслив як процес, коли тотальна державна власність, що перебувала в руках номенклатури, поступово зазнавала мутацій, починаючи діяти за законами ринку як приватний інститут¹³. Це було можливим лише завдяки адміністративним державним рішенням. Таким чином, в Україні складалася така ситуація, що будь-яка приватизаційна процедура ставала корупційним діянням, оскільки держава, позбавляючись власності, одночасно обирала її господаря та встановлювала для нього правила гри.

Корупція, хабарництво в Україні стали феноменом приватизаційного процесу. Як зауважив із цього приводу Дж.Сорос, «корупція існувала завжди, але в минулому люди соромились її і намагалися приховати. Тепер, коли мотив прибутку зведено в моральний принцип, політики у деяких країнах відчувають сором, коли їм не вдається скористатися перевагами свого становища»¹⁴.

Суми хабарів, одержуваних деякими українськими політиками, чиновниками, іншими групами – вражали. Із доповіді ЦРУ США випливало, що критичний розмір одного з «підношень» у середньому досягав зарплати чиновника за три роки. Отже, коли у міністра місячний оклад становив 12 тис. доларів, то вважалося, що менше 400 тис. дол. хабара йому пропонувати не мало сенсу. Оскільки український міністр заробляв 300 доларів на місяць, то сума відповідно обраховувалася в 10 тис. дол.¹⁵

¹² Див.: Національна безпека і оборона. – 2003. – №9. – С.5.

¹³ Єрмолаєв А. Феноменологія української корупції та її специфічні риси [Електронний ресурс]: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=56&op_id=928

¹⁴ Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство під загрозою. – К., 2001. – С.219.

¹⁵ Див.: Зеленецький В., Кальман О. Корупція в Україні та організаційно-правові основи боротьби з нею // Право України. – 2001. – №4. – С.14.

Поява так званих олігархів стала закономірним процесом первісного нагромадження капіталу, який супроводжувався комплексом не надто чесних, а то й грабіжницьких заходів невеликої групи найбільш спритних осіб. Українська буржуазія свої капітали нагромаджувала, ефективно використовуючи територію власної держави та економічний потенціал її громадян. На думку К.Бондаренка, факторами, що сприяли появі олігархічної системи в Україні, були розвал СРСР і соціалістичної економіки; наявність ідеологічно незакомплексованих, підприємливих, беручих людей; кризові й інфляційні процеси в економіці початку 1990-х рр., які дозволяли «робити гроші з повітря»; неузгоджена і недосконала законодавча система; корумпованість політиків¹⁶. Українські капіталісти, на відміну від російських чи казахстанських, мали слабку ресурсну базу, були в основному посередниками або транзитерами сировини (наприклад, російського газу).

На початку 2000-х рр. олігархія підім'яла під себе державну бюрократію, перетворивши її на платного агента капіталу у владі. Водночас ця система містила безліч суперечностей, котрі мали вкрай негативні наслідки в період нетривалого економічного зростання 2000–2004 рр. Його результатами скористалися чиновники та патронвані ними фінансово-промислові групи. Сподівання населення на поліпшення добробуту фактично не справдилися. В українському суспільстві сформувалося гостро негативне ставлення до олігархів як особливої соціальної групи. Воно обумовлювалося комплексом чинників, пов'язаних із характером первісного нагромадження, їх участю у формуванні корупційної вертикалі влади, розтлінням засобів масової інформації, підкупом, а точніше, банальним утриманням основних політичних партій тощо.

У розвинутих країнах світу враховували ту закономірність, що коли держава залишала у своїх руках стратегічно важливі виробничі об'єкти, то реально впливала на їх функціонування. Такий підхід до справи давав позитивний і стабілізуючий економічний ефект. В Україні ж усе відбувалося навпаки. Тотальне роздержавлення власності часто проводилося несвідомо й без урахування можливих соціально-економічних наслідків. Приватизація подавалась як розподіл національного і колективного майна серед громадян. Крім того, відбувалося утвердження нетрудової власності, коли власник ставав «роботодавцем», «годувальником» безпосереднього виробника. Докорінних змін зазнавали товарні відносини, фактично з них виїмалася серцевина – виробничі взаємини між людьми, що традиційно вибудовувалися на основі затрат праці (її вартості). Власником міг стати той, хто зумів в умовах стихійного, спекулятивного ринку нагромадити капітал.

Країни Центрально-Східної Європи та Прибалтики, маючи чіткі плани входження до загальноєвропейського інтегрованого економічного простору, провели реформування, що спричинило встановлення таких відносин власності, які стали найближчими до цивілізованих західних параметрів. Зловживання тут не мали системного характеру й в основному були усунуті

¹⁶ *Бондаренко К.* Олигархи как часть украинской элиты (введение в олигарховедение) [Електронний ресурс]: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=348

за допомогою правоохоронних органів. У цих країнах сталося досить чітке вибудовування відносин, де були представлені як велика акціонерна власність (у тому числі зі значною кількістю тих, хто вклав до відповідних товариств під час приватизації свої ваучери), так і приватна середнього й малого бізнесу, що на перших порах виникла на базі використання тих самих іменних сертифікатів¹⁷.

В Україні напередодні змін відносин власності не було визначено, які підприємства слід залишати в державній сфері, які приватизувати, а в яких зберегти за державою можливість корпоративної участі у підприємницькій діяльності. Не було використано також досвід країн, де успішно діяли підприємства з мішаною формою власності. Законодавство України навіть не визначило місце та роль державної її форми у підприємствах із мішаною¹⁸. Роздержавлення (приватизація) відбувалося в небачених для світової практики масштабах, у цей процес було втягнуто всю економіку. Лише в 2006 р. намітилися деякі тенденції до посилення ролі держвласності. Ухвалення закону України «Про управління об'єктами державної власності» (21 вересня того року) заклало підґрунтя для правового регулювання у сфері управління відповідним сектором економіки. Водночас за інерцією зберігалася непослідовність норм законодавства. Деякі закони позиціонували державу як дбайливого хазяїна, а інші продовжували визначати окремі види господарського використання об'єктів її власності як небажані. Після скасування 27 квітня 2007 р. у зв'язку з ухваленням Цивільного кодексу України закону «Про власність» від 7 лютого 1991 р. продовжували зберігатись умови для розмивання змісту державної її форми¹⁹.

У свідомості багатьох громадян ставлення до приватної форми власності не відрізнялося від радянських ідеологічних стереотипів, згідно з якими її представники є «експлуататорами». Крім того, значна частина людей вважала, що держава, яка проголосила рівність права на власність, зобов'язана була дати її кожному. Сприйняття особистої (приватної) власності здебільшого було атрофованим. Конституція УРСР 1937 р. вводила єдину за природою «соціалістичну» власність у форматі державної та кооперативної. В особистому володінні громадяни мали лише предмети споживання. Сфера виробництва продукції, товарів і послуг, їх реалізація зосереджувалися в руках держави, тобто правлячого класу – номенклатури. Феноменом процесу відносин власності в Україні стала загальна підтримка або принаймні відсутність протидії її роздержавленню з боку більшості громадян. Це пов'язувалося передусім зі сформованими у радянський час ментально-психологічними установками. В умовах так званої загальнонародної й одержавленої колгоспно-кооперативної власності (асоційованої) пересічний громадянин відносив себе до «співвласників» усього національного багатства.

¹⁷ Панков В. Постсоциалистические страны – члены ЕС: конец трансформации? // Мир перемен. – 2005. – №2. – С.118.

¹⁸ Четов М., Жадан І. Управління державними корпоративними правами у контексті економічної стратегії держави // Економіка України. – 2004. – №10. – С.8–9.

¹⁹ Джумагельдієва Г. До питання про способи управління об'єктами державної власності // Там само. – 2008. – №2. – С.76.

Асоційована власність була не персоніфікованою, знеособленою, сприймалася, з одного боку, як щось загальнодоступне (повітря, сонячне світло тощо), а з іншого – як така, що протистояла індивідуальній. На початку 1990-х рр. у громадян України не було сформоване розуміння моделі економічного базису держави. Не існувало й одностайності в питанні приватного типу господарювання. Водночас орієнтація певної частини суспільства на європейські цінності, високі економічні досягнення Заходу, особливо у соціальній сфері, виступала додатковими передумовами суспільної згоди на роздержавлення та обов'язкове включення в проекти реформ заходів із формування прошарку підприємців. Приватна власність вимагала певних рис ментальності (ініціативність, кмітливість, упевненість у собі, мобільність), високої організації управління і виробництва, адекватної умовам її функціонування, а також доволі високої культури. Більшість населення похвалитися цим не могла.

Україна тривалий час перебувала в економічній системі, де власність у цілому функціонувала непродуктивно. Радянські колгоспи створювалися директивно-примусово й не були, на відміну від ізраїльських кібуців, добровільними та демократичними об'єднаннями. Досвід комун у СРСР був тимчасовим, оскільки їх долю швидко вирішила партійно-чиновницька верхівка. Світовий досвід підтверджував, що необхідною умовою ефективної колективної власності є прагнення до успішного виживання. Не було також економічних передумов для функціонування приватної власності у стратегічних галузях.

Світова практика підтверджувала, що приватна власність у великій промисловості, яка визначала обличчя економіки держави, гальмувала її розвиток. Натомість вона була незамінною для ефективно організації дрібного бізнесу, як складова регульованого ринкового господарства, оскільки виступала економічною і правовою основою формування середнього класу – запоруки стабільності у суспільстві та його найактивнішої продуктивної складової.

У 2005 р. 80,1% опитаних соціологами громадян України розглядали приватну власність як універсальний соціальний феномен²⁰. Дані Інституту соціології НАНУ свідчили, що в 2004 р. 56% респондентів вважали, що остання спонукає людину до наполегливості, завзятості й удосконалення. Водночас 33,9% опитаних були переконані, що вона виступає джерелом егоїзму, речовизму і жадібності²¹. Обрана таким чином технологія приватизації, з одного боку, враховувала прихильність громадян до радянських стереотипів поведінки, а з іншого, – розв'язувала завдання максимально швидкого формування недержавного сектора економіки. Вона вирішувала більшою мірою політичне завдання – забезпечення домінування приватної власності.

В Україні зміни цих суспільних відносин та можливі їх соціально-економічні наслідки ставали об'єктом різного роду міфів і стереотипів. Обрана

²⁰ Резнік В. Приватизація в Україні як соціально-економічний процес // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №2. – С.85.

²¹ Сфременко Т. Якісна характеристика економічної культури населення сучасної України (за даними експертного опитування) // Український соціум. – 2006. – №3/4. – С.134.

модель приватнокапіталістичної власності, властива для індустріального суспільства, на землю, будівлі, машини, засоби промислового виробництва не була прогресивною за своєю суттю. У сучасному інформаційному суспільстві основою власності ставала нова неречова субстанція – інформація. Саме вона виступала провідною ланкою виробничого процесу як спільний суспільний продукт (духовна власність). Влада поширювала переконання про логічність та закономірність процесів, що відбувалися в державі. Нагромадження капіталу в Україні проходило за приблизно однаковою схемою, що й у державах, котрі ставали на шлях капіталізації економіки. Соціал-демократи Чехії свого часу не виправдали сподівань своїх громадян (більшість їх була розчарована підсумками приватизації, оскільки виявилася за бортом власності). Не випадково архітектор чеської Оксамитової революції В.Гавел визнав, що в країні базис був розкрадений. «Батько чеських реформ» В.Клаус зробив висновок, згідно з яким «трансформаційна приватизація не завершила реструктуризації прав власності, а розпочала їх»²². Мета цього процесу – пошук перших приватних власників, а не кінцевих. У Чехії підсумки приватизації не піддавалися глибокому перегляду, а спостерігалася орієнтація держави на підвищення її ролі в підтримці пріоритетних виробництв і розвитку економіки²³.

Під час розробки концепції та прийняття рішень щодо здійснення трансформації власності вітчизняні «реформатори» не враховували, що для умов України це – багатоваріантне завдання, при розв'язанні якого можна досягти різних результатів: як тих, що призведуть до швидкого економічного зростання, так і тих, що спричинять руйнування системи господарювання²⁴. Відкинувши цінності радянського ладу, нічого позитивного від них не залишивши, суспільні керманичі закликали громадян розпочати власне життя «з чистого аркуша», «з нуля». Їм це було вигідно, оскільки за існуючих умов вони могли претендувати на роль першовідкривачів та героїв, здатних поставити крапку у нескінченних шараханнях суспільства з краю в край, встановивши стабільний порядок.

«Нульова концепція» широко використовувалася у теоретичних пошуках шляхів і способів руху України, в тому числі й у загадковий «західний простір». Політики часто наголошували, що це вимушений крок для держави, яка має почати свій рух «з азів». Очевидно, це робилося свідомо, аби таким чином порушити наступність, взаємозалежність історичного процесу. З цього випливало, що державна власність, виявивши на певному етапі свого розвитку неефективність, мала раз та назавжди зійти з арени, а тому потрібно вдатися до панацеї – її тотальної зміни. Суспільство стало жертвою також такого майстерно сконструйованого ідеологічного міфу, як потреба ринкового реформування. З одного боку, даний процес був об'єктивно

²² Цит. за: Кузнецова З. Чехия: 15 лет «бархатной революции» // Свободная мысль. – 2004. – №12. – С.77.

²³ Гесць В. Деякі порівняльні ознаки трансформаційних моделей економіки України і Росії // Економіка України. – 2005. – №3. – С.6.

²⁴ Тимошенко Ю. Аналітична оцінка перебудови відносин власності в Україні // Там само. – 2003. – №8. – С.22.

необхідним, а з іншого, – мав суперечливий характер, оскільки були наявні невідповідності цілей і завдань, котрі ставилися його ідеологами, з інтересами переважної частини соціуму. Стрижнем цих змін було перетворення радянської правлячої еліти з розпорядників державного майна на його юридичних власників.

Поширювалися різні соціальні міфи. Найбільш популярна в українському суспільстві теза демократизації різних сторін життя, культивована ще у період «перебудови» й не заперечена жодною суспільно-політичною силою, пов'язувалася передусім з антиелітарними, антиноменклатурними настроями. Вони і сприяли вибору ваучерної (сертифікатної) приватизаційної стратегії, а також наданню переваг таким її способам, як викуп підприємств трудовими колективами, надання пільг працівникам у придбанні їх акцій. Відомо, що вона заперечувалася багатьма вченими передусім через те, що розпорошувала власність. В Україні, за традицією, розв'язання економічних проблем убачалося у винайденні якогось єдиного універсального рецепту. Відтак приватизація вважалася ліками від труднощів. Соціологічні опитування підтверджували, що суспільство неоднозначно оцінювало місце й роль останньої для ефективного розвитку держави. У 1998 р. 39,2% громадян вважали, що приватизація не може виконати цього завдання²⁵.

В Україні господарі власності стали творцями деякої подоби суспільного устрою. Вони ж заклали його основи в Основний закон держави, а також вирішували – формуватися існуючому суспільному укладу і відносинам власності розмірено, поступово чи здійснити різкий та рішучий марш-кидок у «ринкову економіку». Було обрано другий варіант, унаслідок чого відбулися сумнівні авантюри з реструктуризації високоінтегрованої економіки (занепад ВПК, дроблення ефективного виробництва, ліквідація планово-розподільчої інфраструктури). Не було створено умов для розвитку приватновласницької ініціативи. Її носії не освоювали і тих господарських ніш, до яких не доходили руки державних підприємств.

Національна ідея у сегменті економіки була сформульована, м'яко кажучи, невірно. Вступ до Європейського Союзу – це завдання, що в комплексі було незрозумілим для політиків і науковців. Європа також із певною пересторогою ставилася до відповідних устремлінь нашої країни. В Україні практично не йшлося на рівні державних інститутів про завдання досягнення конкурентоздатності у різних напрямках суспільного життя. Лише шість (з двадцяти чотирьох) областей держави були конкурентоздатними, тобто економічно незбитковими, привабливими для інвестицій та придатними для інновацій.

Міфологізувалася й роль капіталізму. Влучне визначення його суті дав відомий американський фабрикант Г.Форд, на думку якого, капітал сам по собі походив від підприємництва та використовувався для того, щоб допомогати робітнику йти вперед і підвищувати свій добробут. Будучи навіть у руках однієї особи, він не становив небезпеки для суспільства, оскільки являв

²⁵ Приватизационные процессы в Украине (материалы круглого стола, 21 апреля 1999 г.). – К., 1999. – С.25.

собою тільки щоденний запасний фонд, який воно їй довірило, та йшов на користь суспільству. Той, чій владі капітал підпорядкований, не міг розглядати його як щось особисте. Ніхто не мав права вважати такий надлишок приватною власністю, оскільки не він один його створив, це – загальний продукт усього суспільства²⁶. «І якщо капіталісти, – зазначав Г.Форд, – перетворюють колективну власність на свою приватну, якщо їх гроші направляються на те, щоб ускладнити розподіл, створювати бар'єри між споживачем і виробником, тоді вони, насправді, шкідники, існування яких припиниться, як тільки гроші виявляться краще пристосованими до трудових відносин. А це станеться тоді, коли всі усвідомлять, що тільки праця, одна лише праця виводить на вірну дорогу до здоров'я, багатства і щастя»²⁷.

Держава, виступаючи дедалі активнішим гравцем у сфері приватного бізнесу, перетворювала громадян просто на споживачів, нездатних, некомпетентних здійснювати управління суспільними процесами. Прошарок власників через підконтрольні ЗМІ робив усе можливе, щоби відвернути увагу народу від управління власним життям, впровадити у незабуті ще рудименти суспільної свідомості думку про те, що управління суспільством, політика – це справа складна, справа небагатьох «професіоналів», «експертів». Водночас громадяни в переважній більшості, занурившись у своє приватне життя (сім'ю, трудову діяльність, творчість) виявляли власну прагматичність та не дуже піддавалися на провокації еліт.

Показово, що в Україні зміни у відносинах власності не супроводжувалися гострими, кровопролитними, безкомпромісними тотальними й масовими соціальними протиборствами, як це було свого часу під час зміни її історичної приватної форми на суспільну (державну) у ході здійснення соціалістичних перетворень. Можна вести мову лише про масовий характер міжетнічних воєн, протистояння та напруження в низці посткомуністичних країн. Кримінальні, напівкримінальні й корпоративні «розбірки» з приводу розподілу і перерозподілу власності із залученням найманих працівників та правоохоронних органів, зрештою реприватизаційні конфлікти в Україні останніх років не набули макросоціальних масштабів²⁸.

Об'єктом приватизації став одержаний у спадщину могутній індустріальний комплекс, базою котрого були гігантські промислові підприємства (з тисячами і десятками тисяч робітників), які випускали озброєння, авіа- й космічну техніку, електроенергію, продукцію металургії, хімії та машинобудування. Технічна відсталість цього комплексу зумовлювала його високу енергоємність і, відповідно, залежність від імпорту енергоносіїв.

Сертифікатна приватизація, що проводилася в Україні, мала в основному соціально-політичний характер, тому не було досягнуто головної економічної мети – підвищення ефективності виробництва на основі формування дієвого власника й середнього класу, як головної сили, що формувала конкурентоспроможне ринкове середовище, визначала засади громадянського

²⁶ Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. – К., 1993. – С.164.

²⁷ Там же. – С.14.

²⁸ Барановський О., Сідоренко В. Проблеми власності та легалізації капіталів...

суспільства. Ця схема була вигадана з метою надання приватизації статусу соціально справедливої. Кінцевою метою її стало збагачення окремих осіб, котрі добре розуміли суть роздержавлення, керували його здійсненням та забезпечили для себе значні капітали. Одним із результатів такої політики стало те, що абсолютна більшість населення України в умовах не виплат заробітної плати, пенсій і злиденного життя за безцінь обмінювала свої приватизаційні сертифікати, а з часом й акції на реальні гроші, що призвело до розвитку спекуляції цінними паперами та швидкої концентрації власності у колі небагатих при мінімальних затратах з їх боку фінансових ресурсів. На початку 2000-х рр. понад 30 млн громадян України, що отримали приватизаційні сертифікати, втратили свої права на власність. І ця тенденція продовжувалася. Наслідками таких дій стала концентрація власності в руках невеликої групи людей, існування у державі крупних адміністративно-економічних кланів, поява «олігархів» і злиття їх із владними структурами.

В Україні за сертифікатами було продано близько 47% майна великих та середніх підприємств²⁹. Така акція щодо перших розпочалася після проведеного експерименту – так званої «м'якої приватизації» запорізького заводу з виробництва авіадвигунів «Мотор-Січ». 6 січня 1994 р. тут було створене товариство покупців (у склад якого ввійшли близько 25 тис. працівників підприємства). 15 липня 1994 р. воно підписало з Фондом державного майна України погодження про передачу пакету акцій (27% від статутного фонду вартістю 58,9 млрд купоно-карбованців) у свою власність, крім того, взяло на себе зобов'язання здійснити впродовж двох років інвестиції у виробництво, спрямовані на його модернізацію³⁰.

Така схема приватизації дозволяла іноземним компаніям, акумулюючи відповідні сертифікати, порівняно недорого отримувати у власність українські підприємства. У другій половині 1996 р. «Crowndale Kyiv Limited» – дочірня фірма, заснована компанією «New Century Holding», придбала 75% акцій ВАТ «Бориспільський завод продовольчих товарів» – переважно за такі ж сертифікати. Порівняно з реальною вартістю підприємства, яка, на думку експертів, становила 8–10 млн доларів США, компанія заплатила за нього лічені копійки³¹. Красномовним прикладом аналогічної приватизації стало також досить стабільне підприємство – київський хімічний завод «Радикал», виробник хімічної сировини для атомних електростанцій. Контрольний пакет акцій було викуплено за 40 тис. приватизаційних сертифікатів товариством покупців. Таким чином, права розпорядження унікальним підприємством було передано практично безкоштовно. Результатом господарювання нових власників стала фактична зупинка заводу, а його цехи були здані в оренду кільком фірмам із загальною оплатою 500 грн на рік³².

Особливість української приватизації полягала і в мізерних обсягах надходжень прямих іноземних інвестицій. У 2003 р. лише п'ять

²⁹ Пасхавер О., Верховодова Л. Реформа собственности и приватизация в Украине // Экономическое образование. – 2007. – №1. – С.5.

³⁰ Рябченко О. Приватизація і оптимізація функціонування промисловості. – Х., 2000. – С.233.

³¹ Мищенко М., Бузов І. Соціальні аспекти приватизаційних процесів... – С.30.

³² Там само. – С.31.

підприємств було продано іноземцям. Це – «Склопластик», який купила компанія «Флоргоф Гандельс унд Бетайлігунг ГмбГ» (Австрія; пакет 76,18% акцій); «Рівнеазот», придбаний компанією «Райффайзен Інвестмент Акцієнгезельшафт» (Австрія; 53,86%); «Керчрибпром» куплений «Морською зіркою» (Росія; 63,49%); «Гарантспецсервіс» опинився у власності корпорації «Росзагмап» (Росія; 25%); харківський «Хартрон» також придбали російські компанії (пакет 24,56%)³³. У 1992–2001 рр. за сертифікати було продано переважну частину майна у вигляді акцій дрібним їх держателям³⁴.

У ході приватизації державних та комунальних підприємств до злочинних дій удавалися практично всі учасники процесу. Часто особи, відповідальні за проведення аукціонів чи конкурсів, брали хабарі й робили ці заходи фіктивними, створюючи вигідні умови для досягнення перемоги зацікавленою стороною. Кошти, отримані від приватизації, нерідко розкрадалися або перерозподілялися на фінансування комерційних структур. Так, співробітники Красноградського районного відділення ФДМУ (Харківська обл.) свідомо знизили вартість підприємства «Універмаг» на 9 тис. грн. Керівник представництва Фонду держмайна у Макіївці на Донеччині за отримання хабара був засуджений до позбавлення волі на 10 років. Під час аукціону з продажу пакету акцій Державної акціонерної енергетичної компанії «Одесаобленерго» чотири члени комісії віддали голос за ТОВ «Оверкон ентерпрайзес лімітед», котре запропонувало найнижчу ціну, що суперечило критеріям вибору переможця³⁵.

Масштаби зловживань у ході приватизації були небаченими. Згідно з даними Міністерства внутрішніх справ України, лише із січня по жовтень 1997 р. було викрито 1800 злочинів у цій сфері – в 3,5 раза більше, ніж у попередньому році (190 з них скоєні злочинними групами, 144 пов'язані з хабарами, 538 – з крадіжками). Як зазначав заступник начальника головного управління Державної служби з боротьби з економічною злочинністю С.Пугачов, найбільшу шкоду спричинило зловживання службовим становищем, фальсифікація документів, заниження вартості об'єктів, списування основних фондів і штучне завищення кредиторської заборгованості підприємств, що готувалися до приватизації. Наприклад, у Вінницькій області був притягнутий до кримінальної відповідальності начальник пересувної мехколони, який занижив вартість підприємства у 23 (!) рази³⁶.

На новому витку суспільного прогресу відбувається не просто економічне заперечення специфічної для індустріальної епохи приватнокапіталістичної власності, а перехід цих відносин у підвалини господарської системи. Функція власності, яка донедавна була основою формування соціально-класових відносин, владних та управлінських структур суспільства поступово самозаперечується.

³³ *Крупка М.І.* Реформування власності й залучення в Україну іноземного капіталу // *Фінанси України.* – 2002. – №5. – С.31.

³⁴ *Пасхавер О.* Українські реформи... – С.64.

³⁵ *Антипов В.І.* Тіньова економіка та економічна злочинність: Світові тенденції, українські та правові засоби контролю: теоретико-методологічне узагальнення. – Вінниця, 2006. – С.464–465.

³⁶ *Мищенко М., Буров І.* Соціальні аспекти приватизаційних процесів... – С.18.

Приватизація українських стратегічних об'єктів російськими компаніями призвела до монополізації ними нафтогазового та енергетичного ринку. Україна постала перед завданням захисту своєї економічної безпеки. У нашій країні внаслідок приватизації сформувалася верства власників, зацікавлених в отриманні доходу не шляхом випуску й реалізації продукції, а викупу майна за заниженими цінами з подальшим розпродажем високоліквідних частин підприємств. Великий бізнес надто агресивно освоював форми привласнення, значною мірою стримував розвиток середнього й дрібного підприємництва. На тлі приватизації з'явилась організована злочинність. Ставлення рядових громадян до приватної власності та відповідних процесів залишалося неоднозначним.

On the basis of the wide research of historical facts, analytical materials, scientific arguments, author conclusions presented in the article, an attempt to expose the features of redistribution of capital goods, ways of forming and claim of new role of capital is done, and also socio-economic and morally psychological consequences of privatization in Ukraine.

